

UOT 81.811

L.H.Zərbəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
laurazarbaliyeva@yahoo.com

İNDONEZİYADA MÜASİR DİL ŞƏRATİNDƏ BETAVİ DİLİNİN ROLU

Açar sözlər: İndoneziya dili, betavi dili, malay dili, Cakarta dialekti, Cakarta slenqi

Məqalədə İndoneziyada müasir dil şəraitində betavi dilinin oynadığı rol araşdırılır. Burada betavi etnosu və dilinin mənşəyi və inkişafı, betavi və İndoneziya dilləri arasında olan fərqli xüsusiyyətlər və onların qrammatika və leksika sahəsində bir-birinə təsiri tədqiq edilir, betavi dili əsasında Cakarta dialektinin/slenqinin formalaşması, onun kütləvi-informasiya vasitələrində, bununla da ondan yalnız paytaxtda deyil, ölkənin digər regionlarında da geniş istifadəsi məsələləri işıqlandırılır.

Л.Х.Зарбалиева

РОЛЬ ЯЗЫКА БЕТАВИ В СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ ИНДОНЕЗИИ

Ключевые слова: индонезийский язык, язык бетави, малайский язык, джакартский диалект, джакартский сленг

Статья посвящена роли языка бетави в современной языковой ситуации Индонезии. В ней рассматриваются происхождение и развитие этноса и языка бетави, отличительные черты языка бетави от индонезийского и их влияние на грамматику и лексику друг друга, освещаются вопросы формирования джакартского диалекта/сленга на базе языка бетави, широкого использования его в средствах массовой информации и распространения тем самым не только в столице, но и других провинциях страны.

L.H.Zarbaliyeva

THE ROLE OF THE BETAWI LANGUAGE IN THE CURRENT LANGUAGE SITUATION IN INDONESIA

Keywords: the Indonesian language, the Betawi language, the Malay language, the Jakartan dialect, the Jakartan slang

This article deals with the role of the Betawi language in the current language situation in Indonesia. The author explores the factors that led to the emergence and development of the Betawi ethnic group and the Betawi language; then proceeds to discuss the characteristic features that distinguish the language from that of Indonesian, and their mutual influence in grammar and vocabulary. The author also highlights how

the Betawi language has become the basis of the Jakarta dialect/slang used not only by the capital residents but also by the residents of the other regions of the country because of its wide use in the mass media.

1. Giriş

Betavi dili Cakarta və Qərbi Yava ərazisində məskunlaşmış betavi etnosununun malay dilinin bazası əsasında formalaşmış, müxtəlif substrat dillərin elementlərilə zənginləşmiş kreol dilidir. Betavi kreolu daha əvvəl portuqal dili bazasında formalaşmış və Bataviyada ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunmuş mardiykers kreolunu əvəz etmişdir. Bu kreolu betavi dili, malay dilinin betavi dialekti, malay dilinin Cakarta dialekti və İndoneziya dilinin Cakarta dialekti da adlandırırlar. Bu məqalədə “betavi dili” termininə üstünlük verilir.

Bu gün betavi dili Bataviyaya XVII əsrdə gətirilmiş müxtəlif yerli və əcnəbi xalqların mədəniyyətlərinin kreollaşması nəticəsində formalaşmış betavi etnosunun etnik kimliyinin əsas atributudur. Lakin betavililər yalnız 1970-ci illərdə betavi mədəniyyəti təbliğ olunmağa başlayandan sonra əcdadlarının hollandların Cakartaya gətirdiyi qullarla əlaqələndirildiyinə əhəmiyyət vermədən etnik kimliyi ilə fəxr edərək öz etnik mənsubiyyətini açıq şəkildə bildirməyə, betavi mədəniyyətinin tanınması və qorunması üçün təşəbbüs göstərmişlər.

Əslində betavi dilinin formalaşdığı ərazidə malaydilli əhali yaşamamışdır. Malay dili burada müxtəlif dillərdə danışan tacirlərin ticarət sövdələşmələrində istifadə etdiyi vasitəçi dil olmuşdur. Hollandların gəlişi ilə onların ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacının yaranması ilə müxtəlif xalqların nümayəndələri həmin əraziyə gətirildikdən sonra malay dili onlar arasında da vasitəçi dil kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Bu gün betavi dili artıq məişət dili səviyyəsindən bədii ədəbiyyat, teatr, kino və mətbuat dilinə çevrilmişdir.

Betavi dilinin İndoneziyanın mürəkkəb dil şəraitində özünəməxsus yeri vardır. O, həm İndoneziya dilinin qrammatikasına və lüğət fonduna təsir göstərmiş, həm də indi bəzən ölkənin ucqar ərazilərində belə istifadə olunan Cakarta dialekti/ slenqi üçün baza rolunu oynamışdır.

2. Betavi dilinin tarixi

Betavi dilinin tarixi Cakartanın tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu kreol dilin hansı şəkildə yarandığını başa düşmək üçün onun formalaşdığı ərazinin tarixini nəzərdən keçirək.

Yava dənizi və Çilivunq çayının sahilində yerləşən və yerli əhalinin Betavi adlandırıdığı Bataviyanın əsasını 1619-cu ildə holland general-

qubernatoru Yan Peterson Kun (Jan Pieterszoon Coen) qoymuşdur. XIV əsrdə Sunda Kelapa adı ilə tanınmış bu şəhər Pacacaran krallığının liman şəhəri olmuşdur. 1522-ci ildə portuqalların əsarəti altına düşmüş Sunda Kelapanı 1527-ci ilin 22 iyununda Qərbi Yavada islam dininin təbliğatçısı Fatahillah bu əsarətdən azad etdikdən sonra onun adı “Cayakarta” (hərfən: “böyük qələbə”) ilə əvəz olunur. Sonralar bu ad təhrif olunaraq “Cakarta” formasını almışdır. Həmin tarix isə isə Cakartanın əsasının qoyulduğu gün kimi qeyd olunur [12, s.74].

1602-ci ildə Birləşmiş Ost-Hind şirkətinin (Verenigde Oostindische Compagnie) yaranması və ilk holland faktoriyalarının əsasının qoyulması ilə İndoneziyada holland kapitalının hökmranlığı başlamışdır. 1614-cü ildən ingilislər Cakartanı ələ keçirməyə cəhd göstərirdi. 1619-cu ildə onların hollandlarla toqquşması bütün şəhərin yanğına məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Ost-Hind şirkəti şəhərin əvvəlki yerində Cakarta adlı yeni istehkamin əsasını qoyur, 1621-ci ildə onun adı Reyn çayı sahilində yaşamış german etnoslarından birinin adına uyğun olaraq Bataviya ilə əvəz olunur, lakin yerli əhali onu Betavi adlandırır. Yalnız üç əsrdən sonra yaponlar İndoneziyanı işğal edərkən (1942–1945) yerli xalqın rəğbətini qazanmaq üçün “Bataviya” adını yenidən “Cakarta” ilə əvəz edirlər [13, s.74].

Cakartanın Sumatra və Malakkaya yaxın olması, mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməsi burada malay tacirləri ilə yerli əhali arasında ticarət əlaqələrinin yaranması üçün əlverişli idi. Sahilboyu ərazidə məskən salaraq və ya artıq mövcud olan ticarət şəhərlərinə köçərək malay tacirləri buraya özləri ilə ticarət sövdələşmələrində vasitəçi rolunu oynamağa başlamış malay dilini də gətirirdilər. Malaylar kompakt şəkildə yaşamadığından onların istifadə etdikləri dil məskunlaşdıqları ərazilərin yerli dillərinin təsirinə məruz qalırdı. Bu proses son nəticədə malay dilinin bir çox dialektlərinin yaranmasına gətirib çıxardı.

Holland Ost-hind şirkətinin fəaliyyətə başlaması ilə böyük sayda ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyac yaranırdı. Ona görə də bu şirkətdə işləmək üçün Cakartaya Yavanın müxtəlif ərazilərindən və Balidən, həmçinin Hindistandan azadlıq əldə etmiş qullar (*mardijkers*) gəlirdi. Burada müxtəlif etnosların təmsilçilərinin tədricən qaynayıb qarışması yeni etnosun – betavi etnosunun yaranması ilə nəticələndi [9, s.X]. Buna bənzər fikrə Y.A.Kondraşkinanın tədqiqatında da rast gəlmək olar. Onun sözlərinə görə, etnik müxtəliflik və çoxdillilik şəraitində hollandlarla yerli əhali arasında ünsiyyət saxlamaq üçün vasitəçi dilə ehtiyac var idi. Qohum olan və olmayan dillərlə zənginləşərək spesifik xüsusiyyətlər qazanmış malay dili məhz belə vasitəçi dilə çevrildi və betavi dilinin yaranmasına yol açdı [13, s.75].

Böyük hissəsi qulların törəmələrindən ibarət olan çoxmillətli Bataviya əhalisi tədricən etnik kimliyini itirərək yeni və müştərək mədəniyyət, kimlik və dialekt formalaşdırdı. Betavi kimliyinin formalaşmasında öz transetnik təsirinə

görə islam dini də mühüm rol oynamışdır. Betavililər islamı öz etnik kimliyinin ayrılmaz hissəsi hesab edirlər [7, s.53-56]. Beləliklə, betavililərin etnik qrup kimi formalaşmasında, onların birliyinin təmin olunmasında dil və din amilləri böyük rol oynamışdır.

Betavi dili ilk dövrlərdə aşağı təbəqənin dili hesab olunsada, sosial bazasının tədricən genişlənməsi və digər təbəqələrin də ünsiyyət dilinə çevrilməsilə o, məişət dili səviyyəsindən bədii ədəbiyyatın dili səviyyəsinə qədər inkişaf etmişdir. Yava, sunda və digər qonşu dillər kimi zəngin ədəbi ənənələrə malik olmasada, betavi dilindən də bədii əsərlərin yazılmasında, mətbuatda və teatr səhnələrində geniş istifadə olunur.

Sənq Tamonun 1865-cı ildə nəşr edilmiş “Syair baharu dalam Melayu campuran” (“Qarışıq malay dilində yeni şeirlər”) şeirlər toplusunda ilk dəfə olaraq betavi söz və ifadələrindən istifadə edilmişdir [13, s.77]. Betavi dilinə müraciət etmiş ilk müəlliflərdən Aman Datuk Macoindonun “Si Doel Anak Betawi” (“Betavili Dul”) əsəri (1923) “Balai Pustaka” nəşriyyatının yerli dillərdə çap etdiyi ilk bədii ədəbiyyat nümunələrindəndir. Əsərdə betavi dilində verdiyi dialoqlarla müəllif Cakartadan kənarada yaşayan oxucuları da bu dillə tanış etmək istəmişdir [5, s.245]. S.M.Ardan yazıçı G.Frensisin 1896-cı ildə nəşr edilmiş “Nyai Dasimanın sərgüzəştləri” əsərinin 1960-cı ildə “Nyai Dasima” adı ilə İndoneziya dilində hazırladığı yeni versiyasında bütün dialoqları betavi dilində təqdim etmişdir. O, bu əsəri üç pərdəli dram əsəri şəklində də hazırlamışdır (1963) [1, s.VII - XI]. Həmin əsərlər əsasında filmlər və televiziya serialları da çəkilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində betavi dilindən bəzi paytaxt qəzetləri də istifadə etmişdir. 1904-cü ilin 13 yanvarından nəşr olunmağa başlamış “Taman Sari” (“Gül bağçası”) qəzeti “Omong-omong Hari Senen” (“Bazar ertəsi söhbətləri”) rubrikasında bu dilin ilk təbliğatçılarından biri kimi onun söz və ifadələrinə geniş yer vermişdir [14].

Betavi dili ilə bağlı elmi tədqiqatlar da aparılmışdır. K.D.Qriyns, Kay İkraneqara və başqa alimlərin bu dil üzrə ciddi tədqiqat işləri vardır. Yavalı mütəxəssis Muhacir öz dissertasiyasında betavi dilinin morfoloqiyasını araşdırmış, həmçinin məktəblilər üçün “Betavi dili: tarixi və inkişafı” dərsliyini hazırlamışdır. Ümumiyyətlə, onun betavi dili və mədəniyyətinin təbliğində böyük xidmətləri olmuşdur. Abdul Xaer [3], Sukanta [11] və Bundari [2] isə bu dil üzrə müxtəlif lüğətlər hazırlamışlar.

3. Betavi etnosu və betavi dili

“Betavililər” və “cakartalılar” anlayışları tez-tez sinonim kimi işlədilir. İndoneziyalıların, hətta betavililərin özlərinin arasından belə etnik mənşəyindən asılı olmayaraq Cakartada uzun müddət yaşamış sakinləri betavili/cakartalı,

bəzən isə Cakartada yeni məskən salmış sakinlərdən fərqləndirmək üçün “əsl cakartalı” adlandırılır. “Əsl betavili” kimi isə müstəmləkə dövründən də əvvəl indiki Cakarta ərazisində məskunlaşmış əhali nəzərdə tutulur. Əcdadları müstəmləkəçilərin Cakartağa gətirdiyi qullarla əlaqələndirildiyindən bəziləri özlərini betavili deyil, cakartalı kimi təqdim etməyə üstünlük verir. Ümumiyyətlə, Cakarta tarixi ilə yaxından tanış olmayanlar arasında betavililəri artıq formalaşmış etnik qrup hesab etməyənlər də vardır.

Betavililərin bəziləri, məsələn, Cakarta kəndində yaşayan udik betavililəri bu etnik qrupa mənsub olduqlarını yalnız 1970-ci illərdə betavi mədəniyyəti təbliğ olunmağa başlayanda bilməmişlər. Həmin vaxta qədər onlar özlərini yaşadıkları yerin adı ilə – pintu airli, sukasarili və s. şəkildə adlandırmış, betavili kimi isə Cakarta sakinlərini nəzərdə tutmuşlar [7, s.105].

“Betavi etnosu” ifadəsini rəsmi şəkildə ilk dəfə Muhamad Husni Tamrin xalq hərəkəti dövründə işlətməmişdir [9, s.XI]. 1923-çü ildə məqsədi əsasən betavililərin, eləcə də İndoneziyanın digər etnoslarının təhsil və səhiyyəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş Betavi cəmiyyətinin (*Perkumpulan Kaum Betawi*) yaranması iləsə betavililər özlərini etnik qrup kimi rəsmi şəkildə tanıtdılar [7, s.60]. Bu gün betavililər yavalılar, sundalılar, bantenlilər və çinlilərlə bir cərgədə Cakarta əhalisinin mühüm hissəsini təşkil edirlər. İndoneziya Mərkəzi Statistika Agentliyinin məlumatına görə, 2010-cu ildə keçirilmiş siyahıyaalmanın nəticələri betavililərin İndoneziya əhalisinin 2,88%-ni təşkil etdiyini və sayına görə digər etnoslar arasında 6-cı yeri tutduğunu göstərir [10, s.9].

Betavililərin müstəqil etnos olub-olmaması haqqında fikir ayrılıqları onların istifadə etdikləri dilin adı haqqında da müxtəlif versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dili betavi dili və ya dialekti, malay dilinin betavi dialekti, malay dilinin Cakarta dialekti və İndoneziya dilinin Cakarta dialekti də adlandırılır. Ceyms Sneddonun sözlərinə görə, K.D.Qriyns bu anlayışları bir-birindən fərqləndirərək malay dilinin Cakarta dialektini etnosun dili, İndoneziya dilinin müasir Cakarta dialektini isə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Cakarta yaşayanların istifadə etdiyi dialekt hesab edir [18, s.521].

İndoneziyalı betavişünas Muhacir [9, s.XI] Cakarta dialekti və betavi dilinin fərqli anlayışlar olduğunu bildirir. Onun fikrincə, betavi dili Cakarta, eləcə də Depok, Çısalak, Çıputat və Bekasi ərazisində məskunlaşmış və XVII əsrin əvvəllərində müxtəlif etnosların assimilyasiyası nəticəsində etnos kimi formalaşmış betavililərin dilidir, Cakarta dialekti isə coğrafi xarakter daşıyır və İndoneziya müstəqillik əldə edildikdən sonra Cakarta istifadə olunan dialektidir. Başqa sözlə, Cakarta yaşayan müxtəlif etnosların nümayəndəsinin betavi dili yalnız *lu* ‘sən’ (çinlilərin danışdığı dilindən), *gua* ‘mən’ (çinlilərin danışdığı dilindən), *dong* (nitqə ifadəlilik vermək üçün işlədilir) kimi sözlərin

istifadəsi ilə məhdudlaşır. Alman antropoloqu Y.Knörr ümumi sosial, mədəni və etnik xüsusiyyətlərə malik betavililəri bir etnik qrupun nümayəndələri, cəkartalıları isə müxtəlif etnosları təmsil edən əhali hesab edir [7, s. 12]. Y.A.Kondraşkinaya görə isə, “öz” dillərinin olması betavililərə etnik birliyin bəzi xüsusiyyətlərini əldə etmək üçün şərait yaratmışdır [13, s. 84]. Onun sözlərindən betavililərin etnos kimi hələ tam formalaşmadığı nəticəsinə gəlmək olar.

Fikrimizcə, betavi dili Cakarta dialektindən fərqləndirilməlidir. İndoneziyanın müxtəlif ərazilərində istifadə olunan Cakarta dialekti və ya slenqi betavi dili əsasında formalaşmışdır, lakin onların lüğət tərkibi fərqlənir. Məsələn, mənşəcə İndoneziya dilinə aid olan iki və ya daha artıq sözdən əmələ gəlmiş *makasih* ‘sag ol’ (> *terima kasih*), *-ok-* infiksli *bokap* ‘ata’ (> *bapak*), ingilis mənşəli *pren* ‘dost’ (> *friend*), LGBT jarqonundan olan və adətən *-ong* şəkilçisi ilə işlənən *lekong* ‘ata’ (> *laki-laki*) kimi sözlər yalnız Cakarta dialektində/slenqində istifadə olunur. Betavi dilini betavi etnosu, Cakarta dialektini/slenqini isə ölkənin müxtəlif regionlarında ən müxtəlif etnosları təmsil edən insanlar, xüsusilə gənclər geniş istifadə edir.

Betavi dilinin malay dilindən fərqliliyi və müxtəlif şivələrinin olması bəzi alimlərə, məsələn, B.Salehə onun müstəqil dil olduğunu deməyə əsas vermişdir. H.Hüseyn isə onu dialekt hesab edir [13, s.76]. Y.A.Kondraşkina bu fikir ayrılığını məsələnin mürəkkəbliyi və onun kifayət qədər tədqiq edilməməsi ilə izah edir. Onun fikrincə, betavi dili uzun müddət ona görə elmi tədqiqat obyektinə olmamışdır ki, o, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsinin – hambal və rikşa sürücülərinin, fabriklər, liman və dəmir yollarında işləyən qara fəhlələrin, qulluqçular və kiçik tacirlərin ünsiyyət dili hesab edilir. Halbuki bu dildə bir sıra ədəbi əsərlər də yazılıb nəşr edilmişdir [13, s.76-77].

4. Betavi dilinin xüsusiyyətləri

Betavi dili İndoneziyanın qərbdən şərqə qədər müxtəlif ərazilərində istifadə olunan otuza yaxın malay dialektindən biri hesab edilir. Müxtəlif etnosların dilləri əsasında formalaşdığından o, digər malay dillərindən kifayət qədər fərqlənir. Bu fərq özünü xüsusilə leksikada göstərir.

Lüğət tərkibinin əsas hissəsini dəyişməz qalmış (*makan* ‘yemək’, *tidur* ‘yatmaq’, *pulang* ‘qayıtmaq’), bir hissəsini fonetik dəyişikliyə uğramış malay leksikası (*belum* → *belon* ‘hələ yox’, *rari* → *lari* ‘qaçmaq’), bir hissəsini də başqa dillərdən alınmalar təşkil edir. Cakartada əhalisinin əsas hissəsi yavalılar olduğundan betavi dilinə ən çox təsir göstərmiş dil də Yava dilidir. Ona görə də alınmalar arasında yavanizmlər daha çoxdur. Yavanizmlərə *gede* ‘böyük’, *banget* ‘çox’, *kidul* ‘cənub’ sözlərini misal göstərmək olar. Yava dilinin betavi dilinə güclü təsiri yavalıların ölkənin siyasi, ictimai və mədəni həyatında başqa

etnosların nümayəndələrindən daha böyük nüfuza malik olması ilə izah edilə bilər. Betavi dilinə Sunda dilindən *antep* ‘qoy’, *ngambek* ‘hirsələnmək’, ərəb dilindən *ente* ‘cənab’, *ane* ‘mən’ kimi sözlər alınmışdır. Portuqal mənşəli *keju* ‘pendir’, *mentega* ‘yağ’ və *garpu* ‘çəngəl’ kimi alınmalar isə betavi dilinə, görünür, İndoneziya dili vasitəsilə keçmişdir [13, s.79].

Betavi dilinin malay dilinin hansı dialekti əsasında formalaşdığına dair fərqli fikirlər vardır. Bu fikirlərdən birinə görə, Cakarta İndoneziyanın qərb hissəsində yerləşdiyindən betavi dili İndoneziyanın qərb hissəsində istifadə olunan malay dialektlərindən biri əsasında formalaşmışdır. Lakin Lombok, Sumbava, Ternate, Minahasa, Nusa Tenqgara və Malukuada malaydilli mətnləri tədqiq etmiş Muhacir betavi dilinin ölkənin şərq hissəsində istifadə olunan malay dilinə daha yaxın olduğu qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrincə, şərq regionlarının əksər malay dialektlərini qərb dialektlərindən iki əsas qrammatik xüsusiyyət fərqləndirir: 1) mənsubluğun ifadəsində *punya* ‘malik olmaq’ sözü obyekt və onun sahibini bildiren sözlərin arasında yerləşdirilir, 2) işarə əvəzliləri aid olduğu sözün prepozisiyasında işlənir [9, s.IX, 23-29].

Betavi dilinin mərkəz və periferiyada işlənməsinə görə iki dialekti fərqləndirilir. Mərkəzi ərazidə (Qərbi Yava əyaləti) işlənən Betavi ora (Yava dilindəki *ora* ‘yox’ sözündən) dialekti əsasən Yava və Sunda dillərinin təsirinə məruz qalmışdır [4, s.337].

Abdul Xaer [13, s.75] Cakartanın müxtəlif etnik mənşəli sakinlərinin ünsiyyət zamanı tez-tez öz ana dillərinin leksikasına müraciət etməsinin nəticəsi kimi formalaşmış betavi dilinin leksik və fonetik cəhətdən fərqlənən dörd əsas şivəsini göstərir: Catineqara rayonu və Melayu məhəlləsinin mester şivəsi, Tanah Abanq, Petamburan və bir neçə başqa rayonun tanah abanq şivəsi, Karet, Senayan, Kuningan, Mentenq rayonlarının karet şivəsi və Kebayoran Lama, Pasar Rebo, Bekasi rayonlarının Kebayoran və ya betavi ora şivəsi. Onlar arasındakı fərqləri isə aşağıdakı kimi göstərir.

Bu şivələr arasında fonetik fərqlər çox cüzdür və onlardan istifadə edənlərin bir-birini başa düşməsinə əngəl yaratmır. Bunu İndoneziya ədəbi dilindəki *rumah* ‘ev’ sözünün mester şivəsində *rumè*, tanah abanq şivəsində *rume*, karet şivəsində *ruma*, kebayoran şivəsində isə *rumah* kimi tələffüzündə də görmək olar.

Şivələrdəki cüzi leksik fərqlər də sərbəst ünsiyyətə mane olmur. Məsələn, Cakartanın şimal hissəsinə aid şivədəki *tesi* ‘qaşır’ və *teau* ‘fincan’ sözləri cənub şivəsində istifadə olunmasa da, bu şivənin daşıyıcıları onu başa düşürlər.

Eyni sözün müxtəlif şivələrdə fərqli mənalara malik olması halları da müşahidə edilir. Məsələn, *nggadè* sözü kebayoran şivəsində ‘girov qoymaq’, karet şivəsində isə ‘malik olmamaq’ mənasında işlənir.

5. Betavi dilini İndoneziya ədəbi dilindən fərqləndirən əsas cəhətlər

Betavi dili onun üçün baza rolunu oynamış malay dilindən və ya hazırda adlandırıldığı kimi, İndoneziya dilindən ciddi fərqlənmişdir. Onlar arasında fərq leksikada nəzərə çarpacaq qədər çox olsa da, fonetika və qrammatika sahəsində o qədər də böyük deyildir.

Amerika alimi Kay İkraneqara dillər arasında oxşarlıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün Svodeşin leksikostatistikaya əlavə hesab olunan qlottoxronologiya metodunu (200 sözlük siyahı əsasında) tətbiq edərək betavi və İndoneziya dillərinin leksik bazasında söz kökləri arasında oxşarlıq dərəcəsinin 93% olduğunu aşkara çıxarmışdır [9, s.61]. Y.A.Kondraşkina [13, s.80-82] və Muhacir [9, s.24-34 və 61-63] betavi və İndoneziya dilləri arasında aşağıdakı əsas fərqlərin olduğunu müəyyən etmişlər:

- İndoneziya dilində auslautdakı /a/ səsinə betavi dilində /é/ səsi uyğun gəlir. Məsələn, bet. *Jakarté* 'Cakarta' < ind. *Jakarta* 'Cakarta', bet. *kité* 'biz' < ind. *kita* 'biz'.

- İndoneziya dilindəki /ai/və /au/ diftonqlarına betavi dilində müvafiq olaraq /é/ və /u/ monofonqları uyğun gəlir. Məsələn, bet. *sampé* 'çatmaq' < ind. *sampai* 'çatmaq', bet. *kalu* 'əgər' < ind. *kalau* 'əgər'.

- Betavi dilində auslautda /h/ samitinə məhdudiyət qoyulur (*eh*, *deh* nidaları istisnadır). Məsələn, bet. *maré* 'hirsələnmək' < ind. *marah* 'hirsələnmək', bet. *susé* 'çətin' < ind. *susah* 'çətin'.

- İndoneziya dilindəki *ber-* prefiksində betavi dilində *be-* prefiksi uyğun gəlir (saitlə başlayan sözlərdə İndoneziya dilindəki *ber-* forması saxlanılır: *berutang* 'borcu olmaq'). Məsələn, bet. *besumpé* 'and içmək' < ind. *bersumpah* 'and içmək', bet. *benapas* 'nəfəs almaq' < ind. *bernapas* 'nəfəs almaq'.

Sözlərin və söz formalarının düzəldilməsində də fərqlər vardır:

- Betavi dilində feillərin məlum növü kökə onun anlautundan asılı olaraq *m-*, *n-*, *ny*, *ng-*, *nge-* prefikslərindən (İndoneziya dilində isə *me-*, *mem-*, *men-*, *meng-*, *meny-* prefikslərindən) birinin əlavə olunması ilə düzəlir. Məsələn, bet. *mukul* < ind. *memukul* 'vurmaq, döymək', bet. *ngebaca* < ind. *membaca* 'oxumaq'.

- İndoneziya dilində məchul növün təsirli feillərin kökünə artırılmaqla bitmişlik mənası və çox zaman da mənfə mənə yaradan xüsusi formasını əmələ gətirən *ter-* prefiksi betavi dilində bəzi hallarda *ke-* prefiksində uyğun gəlir. Məsələn, bet. *kebawa* < ind. *terbawa* 'gətirilmiş', bet. *kepukul* < ind. *terpukul* 'döyülmüş'.

Betavi dilində *-an* suffiksi onun İndoneziya dilində yerini yetirdiyi funksiyalarla yanaşı, həm də hərəkətin təkrarlığını və ya davamlılığını (*tiduran* 'daim yatmaq', *jemuran* 'gündə qurutmaq') və qarşılıqlılığını (*rebutan* 'bir-birilə rəqabət aparmaq'), həmçinin sifətlərin müqayisə dərəcələrini (*besaran*

‘daha böyük’) bildirmək funksiyaları yerinə yetirir.

İndoneziya dilində intensivlik analitik yolla (*terlalu kecil* ‘həddindən artıq kiçik’), betavi dilində isə *ke-...-an* konfiksi vasitəsilə ifadə olunur (*kegedean* ‘həddindən artıq böyük’). Bu, Yava dilinin təsiri ilə izah edilir.

İndoneziya dilində feil düzəldən məhsuldar *-kan* və *-i* suffikslərinin funksiyalarını betavi dilində *-in* suffiksi yerinə yetirir. Məsələn, bet. *ngedudukin korsi* ind. < *menduduki kursi* ‘stulda oturmaq’, bet. *ngawinin anak* < ind. *mengawinkan anak* ‘övladını evləndirmək’. Betavi dilindəki *-in* suffiksi İndoneziya, Yava və Sunda dillərinin heç birində yoxdur, onun Bali mənşəli olduğu ehtimal edilir.

XVII əsrin əvvəllərində yazıldığı təxmin edilən və Y.Mooiyin transliterasiya etdiyi malay mətnlərinin birində *-in* suffiksli bir söz qeydə alınmışdır. B.Nothoferin fikrincə, həmin dövrdə balililərin Bataviyaya yenidən gəldiyini nəzərə alsaq, onların dilə tez bir zamanda bu şəkildə təsiri şübhə doğurur. Görünür, Y.Mooiy bu mətnlərin transliterasiyasında səhvə yol vermişdir [16, s.91].

Betavi dilində isimlərin cəmi söz kökünün natamam reduplikasiyası və *-an* suffiksi vasitəsilə düzəlir. Məsələn, bet. *pepuhunan* ‘ağaclar’ < ind. *pohon-pohonan* ‘ağaclar’.

Mənsubiyyət mənası əşyanın mənsub olduğu şəxsi bildirən sözün postpozisiyasında işlənən *punya* ‘malik olmaq, var’ predikativi ilə ifadə edilir. Məsələn, bet. *Amat punya rumah* ‘Amatın evi’ ind. < *rumah Amat* ‘Amatın evi’.

İndoneziya dilindən fərqli olaraq betavi dilində işarə əvəzlilikləri aid olduğu sözün prepozisiyasında işlənir. Məsələn, bet. *ini rumah* < ind. *rumah ini* ‘bu ev’, bet. *itu anak* < ind. *anak itu* ‘o ev’.

Betavi dilinin sintaksisi İndoneziya dilininin sintaksisindən yalnız onunla fərqlənir ki, bu dildə İndoneziya dilində olmayan qüvvətləndirici *si(h)*, *kek*, *deh* və yumşaldıcı *dong* ədatlarından istifadə edilir. Məsələn, *Bagus deh* ‘qəşəngdir’.

6. Betavi dilinin İndoneziya dilinin inkişafına təsiri

İndoneziya dili milli dil kimi formalaşdığı vaxtdan betavi dili də başqa yerli dillər kimi ona müəyyən təsir göstərmişdir. Bu təsir daha çox qrammatikada, xüsusilə də leksikada nəzərə çarpır. Lakin əks təsir çox böyük deyildir və özünü əsasən ictimai-siyasi, elmi və bir sıra başqa sahələrlə bağlı alınmalarda göstərir.

1928-ci ilin 28 oktyabrında “Gənclər andı” təşkilatının konqresində İndoneziya dili (o vaxta qədər malay dili adlanırdı) milli dil elan edildikdən sonra ədəbi dil və rəsmi ünsiyyətdə söz ehtiyatına olan tələbatı ödəmək üçün yerli və əcnəbi dillərdən söz və ifadələr alınırırsa, məişət leksikası üçün artıq

əvvəlki kimi Minanqkabau dilinə deyil, betavi dilinə müraciət edilirdi. Bu gün qəzet səhifələrində işlənən *nyolong* ‘kömək etmək’, *kabur* ‘qaçıb gizlənmək’ kimi sözlərin əsl İndoneziya sözləri olmadığı artıq hiss olunmur.

50-60-cı illərdə qeyri-rəsmi ünsiyyətdə İndoneziya dilindən istifadə olunurdusa, 80-ci illərdə daha çox betavi dilindən istifadə olunmağa başladı [13, s.78–79]. Nəticədə isə betavi dili əsasında bəzən İndoneziya slenqi adlandırılan Cakarta dialekti/slenqi meydana gəldi.

Bu gün yalnız cakartalılardan deyil, İndoneziyanın ən müxtəlif ərazilərində yaşayanların, xüsusilə də gənclərin təkcə məişət ünsiyyətində yox, həmçinin təhsil müəssisələrində, məktublaşmada, mətbuatda tez-tez betavi dili əsasında yaranmış Cakarta dialektinə/slenqinə müraciət etdiyi müşahidə olunur. Hətta ölkənin prezidenti və başqa rəsmiləri də tez-tez Cakarta dialektindən istifadə edir. Məsələn, 2014-cü ildə Coko Vidodonun İndoneziya Respublikasının prezidenti seçildikdən sonra jurnalistlərlə görüşdə ailəsini təqdim edərkən [15] zarafatla dediyi ... *dimarahin kamu nanti* (‘...sonra sənə acığı tutar’) cümləsindəki *dimarahin* sözünün *-in* affiksi betavi mənşəlidir.

Cakarta dialektinin/slenqinin geniş yayılmasında televiziya böyük rol oynayır, çünki televiziya seriallarında, əyləncəli verilişlərdə və reklam çarxlarında ən çox bu dialektə müraciət edilir. Ölkənin ən ucqar ərazilərində belə, televiziyanın təsiri tamaşaçılarda öz nitqinə Cakarta dialektindən/slenqindən söz və ifadələr daxil etmək istəyi yaradır. Bu gün qəzet və jurnallar televiziya, radio və internet qədər populyar olmasa da, bu baxımdan onlardan heç də geridə qalmır. Məsələn “Femina” kütləvi jurnalının 24 oktyabr 2019-cu il tarixli buraxılışında dərc edilmiş bir məqalədə də [17] ... *Kalau enggak merantau, mungkin kami enggak pernah tahu seberapa cantiknya Indonesia...*, *jelas Wahyu* (‘Xaricə getməsəydik, bəlkə də İndoneziyanın necə gözəl olduğunu heç vaxt bilməzdik’ deyər Wahyu izah edir) cümləsində işlənmiş *enggak* (azərb. *-ma²* şəkilçisinə uyğun gəlir) sözü Cakarta dialektindən / slenqindən götürülmüşdür.

Vaxtilə çox populyar olmuş, betavililərin həyat tərzini əks etdirən “Si Doel” (“Dul”) televiziya serialında betavi sözlərindən həddindən artıq çox istifadə olunmasına etiraz edənlərə münasibət bildirərkən Ruddyanto proqram formatı çərçivəsində regional dillərin istifadəsinə qanunla icazə verildiyini xatırladır. Onun fikrincə, digər yerli dillərdən fəqli olaraq Yava və betavi dilləri daha anlaşılın dillərdir. O, bunu yavadilli əhalinin sayca daha çox olması, betavidilli əhalinin Cakartada yaşaması və Cakartaya hamının maraq göstərməsilə izah edir. Abdul Xaerə görə, bu serialın hər kəs üçün anlaşılıq olması və populyarlıq qazanması burada üstünlüyün İndoneziya ədəbi dilinə deyil, məhz betavi dilinə verilməsi ilə bağlıdır [8, s.265].

Betavi dilinin populyarlığını onun sadəliyi, başqa dillərə nisbətən daha böyük ekspressivlik və bədiilik imkanlarına malik olması və onda sosial

fərqliliyin və mürəkkəb nəzakət qaydalarının olmaması ilə izah edənələr vardır [13, s.79]. İndoneziya dilinə betavi dilindən böyük sayda sözlərin alınmasının bir səbəbi də betavi dilinin yerli dillərin imkanları hesabına zəngin bir dilə çevrilməsidir. Məsələn, yavalılar və sundalılar İndoneziya dilində ünsiyyət qurarkən betavi dilinə müvafiq olaraq Yava və Sunda dillərindən bəzən ilkin mənasını itirməklə keçmiş sözlərdən daha rahat istifadə edirlər. Daha bir səbəb isə Yava və Sunda dillərində də betavi dilində olduğu kimi sözün son hecasında neytral [ə] səsinə üstünlük verilməsi (*dateng* ‘gəlmək’, *bekel* ‘ehtiyat’) və nazal samitli feil prefikslərin (*mukul* ‘vurmaq, *nyolong* ‘kömək etmək’) olmasıdır [9, s.110].

Betavi dilinin İndoneziya dilinə təsirini bu dildə böyük sayda feillərin *ter-* və *ber-* prefikslərinin funksiyalarını yerinə yetirən *ke-* prefiksi ilə işlənməsində görmək olar (məsələn, *ketemu* ‘görüşmək’). Bu təsir özünü feilin məchul növünün düzəldilməsində *di-* və sıfır prefikslərinin yanlış istifadəsində də göstərir. İndoneziya ədəbi dilinin normalarına görə, *-di-* prefiksi mübtəda üçüncü şəxs əvəzliyilə, sıfır prefiks isə mübtəda birinci və ikinci şəxs əvəzliliklə ifadə edilərkən istifadə edilməlidir, lakin mübtədanın üçüncü şəxs əvəzliyilə ifadəsi zamanı tez-tez sıfır prefiksindən də istifadə olunduğu müşahidə edilir [13, s.82-83]. Məsələn, ind. *tugas ini akan mereka kerjakan* ‘bu tapşırıq onlar tərəfindən yerinə yetiriləcək’.

Betavi dili İndoneziya dilinin leksikasına daha çox təsir etmişdir. Bu dildən alınmalar İndoneziya dilinin leksikasında artıq möhkəmlənmişdir. Bundan başqa İndoneziya dilində betavi elementli törəmə sözlər də yaranmışdır. Məsələn, *bikin* ‘etmək’ sözü *baik* ‘yaxşı’ sözü ilə betavi dilindən götürülmüş *-in* şəkilçisinin birləşməsindən (*baikin*) əmələ gəlmişdir. Betavi dilindən alınmaların bir qismi İndoneziya ekvivalentləri ilə paralel işlənir, bir qisminin isə ekvivalenti yoxdur. Məsələn, *adem* (betavi dilinə Yava dilindən alınmışdır) // *sejuk* ‘sərin’, *pacar* < *kekasih* ‘sevgili’ sözlərinin ekvivalentləri olduğu halda, *bakiak* (Çin dilindən alınmışdır) ‘taxta başmaqlar’, *bocok* (Çin dilindən alınmışdır) ‘hissələrə bölərək öldürmək’ sözlərinin ekvivalentləri yoxdur [13, s.83].

Paytaxtda təhsil almış, işləmiş və ya orada müəyyən müddət ərzində yaşamış gəlmələr Cakarta dialektindən istifadə etməyin onlara nüfuz gətirəcəyini düşünülür. Ümumiyyətlə, paytaxt dialekti istənilən ölkədə maraqlı doğurur və gənclərdə onu təqlid etmək meyli yaradır. İndoneziya paytaxtının tezliklə Cakartadan Şərqi Kalimantan əyalətinin Şimali Penacam Paser və Kutai Kartaneqara rayonlarının bir hissəsində yerləşən əraziyə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Bu dilin yeni paytaxtda da yerli dillərin təsirinə məruz qalacağını proqnozlaşdırmaq da olar.

Müxtəlif etnoslardan ibarət Şimali Penacam Paser rayonunun əhalisi assimilyasiya uğradığından əksəriyyət İndoneziya dilində danışır. Bununla

yanaşı, burada bancarlar, buqislər, yavalılar və başqa etnosları təmsil edən qruplar öz ana dillərindən də istifadə edirlər. Kutai Kartaneqara rayonunda işə əhali İndoneziya dili ilə yanaşı, məişət və poetik üslubları daha çox inkişaf etmiş Kutay dilindən istifadə edir [6, s.16].

7. Nəticə

Etnik müxtəliflik və çoxdillilik şəraitində vasitəçi dil kimi meydana gəlmiş betavi dili betavi etnosunun kimliyini əks etdirən əsas göstəricilərdəndir. Malay dili əsasında formalaşmış betavi dili və İndoneziya dili arasında fərqlər o qədər də çox deyildir. Bu fərqlər əsasən leksika, qismən də qrammatika sahəsində müşahidə edilir. Elə buna görə də bəzi dilçilər betavi dilini yanlış olaraq İndoneziya dilinin Cakarta dialekti hesab edirlər.

Betavi dili məişət dili səviyyəsindən bədii ədəbiyyat, teatr, kino və mətbuat dilinə qədər inkişaf edərək ölkənin dil şəraitində özünəməxsus yer tuta bilmişdir. Betavi dilinin populyarlığı onun sadəliyi, bu dildə sosial fərqliliyin və mürəkkəb nəzakət qaydalarının olmaması və başqa dillərdən daha ekspressiv olması ilə bağlıdır. Betavi dili İndoneziya dilinin qrammatikasına və lüğət fonduna təsir göstərə bilmişdir. Bu dil bazasında formalaşmış Cakarta dialekti/slenqi mətbuat vasitələri sayəsində İndoneziyanın ən ucqar ərazilərinə qədər yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ardan S.M., Francis G.* Nyai Dasima. Depok: Masup Jakarta, 2013, 132 hal.
2. *Bundari.* Kamus Betawi-Indonesia dan Indonesia-Betawi: dengan contoh kalimat. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan, 2010, 454 hal.
3. *Chaer Abdul.* Kamus Ungkapan dan peribahasa Betawi. Depok: Masup Jakarta, 2009, XVIII +169 hal.
4. Ensiklopedi Nasional Indonesia. Jilid 3. Jakarta: PT. Delta Pameungkas, 2004, 592 hal.
5. *Foulcher Keith, Day Tony (ed.).* Clearing a Space: Postcolonial Readings of Modern Indonesian Literature. Leiden: KITLV Press, 2002, 381 pp.
6. Kamus Bahasa Kutai – Bahasa Indonesia. Samarinda: Kantor Bahasa Provinsi Kalimantan Timur, 2013, 462 hal.
7. *Knörr J.* Creole Identity in Postcolonial Indonesia. Oxford and New York: Berghahn Books, 2014, 255 p.
8. *Loven Klarijn.* Watching Si Doel: Television, Language and Identity in Contemporary Indonesia. Leiden: KITLV Press, 2008, 388 pp.
9. Muhadjir. Bahasa Betawi: Sejarah dan Perkembangannya. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia, 2000, 156 hal.
10. *Na'im Akhsan, Syaputra Hendry.* Kewarganegaraan, Suku Bangsa, Agama, dan Bahasa Sehari-Hari Penduduk Indonesia. Hasil Sensus Penduduk 2010.

- Jakarta: Badan Pusat Statistik, VIII+54 hal.
11. Sukanta. Kamus Sehari-hari Bahasa Betawi. Jakarta: Gramedia Widiasarana, 2010, 266 hal.
 12. *Taendiftia Emot Rahmat, Mustafa Syamsudin, Atmanani R. Gado-Gado Betawi. Masyarakat Betawi dan Ragam Budayanya.* Jakarta: Grasindo, 1996, 48 hal.
 13. *Кондрашкина Е.А. Индонезия: языковая ситуация и языковая политика.* Москва: Наука, 1986, 156 с.
 14. Ensiklopedi Jakarta // [http://encyclopedia.jakarta-tourism.go.id/post/Taman Sari? lang=id](http://encyclopedia.jakarta-tourism.go.id/post/TamanSari?lang=id)
 15. Jokowi Kenalkan Anggota Keluarganya // 20 Oktober 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=yqz7UXj3w3k>
 16. *Nothofer Bernd. The History of Jakarta Malay // Oceanic Linguistics, vol. 34, no. 1, 1995, p.87–97 // www.jstor.org/stable/3623113*
 17. Pasangan Influencer Pinot dan Ditut Siasati Keterbatasan Di Perantauan // Femina. 24 Oktober 2019 // <https://www.femina.co.id/true-story/pasangan-influencer-pinot-dan-ditut-siasati-keterbatasan-di-perantauan>
 18. *Sneddon J.N. Diglossia in Indonesian // Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde, vol. 159, no. 4, 2003, pp.519–549 // www.jstor.org/stable/27868068*

Redaksiyaya daxil olub 09.01.2020